

MAXTUMQULI FIROG‘IYNING SHE‘RIYATIDA TALMEH SAN‘ATINING O‘RNI

Nadim Muhammad Humayun,
Postdoctoral Researcher, Faculty of
Uzbek Philology, Assoc. Prof. TerDU
Email: hn786786@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada Maxtumquli Firog‘iyning talmeh san‘atidan foydalanish mahorati va shoirning ijodi haqida so‘z boradi. Shoir she‘rlarida payg‘ambarlar, sahobalar va tarixiy shaxslarga talmeh san‘ati ziynatli tasvir vositasi sifatida faol o‘rin tutganligi ochib berilgan. Uning milliy ruh, mardlik, vatanparvarlik, poklik, tabiatni sevish, kattalarga hurmat, sadoqat, mehr-oqibat va boshqa fazilatlar haqida qarashlari bayon etilgan.*

***Kalit so‘zlar:** maxtumquli, talmih, payg‘ambarlar, tasavvuf, vatanparvarlik.*

***Abstract.** This article expresses about Makhtumquli Firoghi's skill in using the art of Talmih and the work of the poet. In the poems of the poet. It is revealed that the art of Talmih to the prophets, companions and historical figures has an active place as a tool of decorative imagery. His views on national spirit, courage, patriotism, purity, love of nature, respect for elders, loyalty, kindness and other qualities are described.*

***Key words:** makhtumquli, talmih, prophets, sufism, patriotism.*

***Аннотация.** В этой статье рассказывается об умении Махтумкули Фирогхи использовать искусство талмиха и творчество поэта. В стихах поэта раскрывается, что искусство талмиха пророкам, сподвижникам и историческим деятелям занимает активное место как инструмент декоративной образности. Описаны его взгляды на национальный дух, мужество, патриотизм, чистоту, любовь к природе, уважение к старшим, верность, доброту и другие качества.*

***Ключевые слова:** махтумкули, талмих, пророки, суфизм, патриотизм.*

KIRISH

Har bir xalqning ajdodlardan kelayotgan ma‘naviy-axloqiy madaniyat bilan bog‘liq bo‘lgan o‘z tarixi bor. Turkman she‘riyati azaldan qadimiy turkman diyori hayotini o‘zida aks ettirgan. **So‘z ustasi, mumtoz shoir, mutafakkir Maxtumquli Firog‘iy she‘riyatida talmeh** san‘atining o‘ziga xos faolligi kuzatiladi. Uning “Odam Havvosidan ayrilmadimi” va ayrim mavzusidagi she‘rlarida tarixiy shaxslar siymosi va merosi har jihatdan ibrat namunasi ekanligi ta‘kidlanadi.

Xalqimiz tarixining muhim voqeligi, qadriyatlari, allomalari, buyuk shaxslari, bahodir-u sohibqironlari, ma‘naviyatimizning ulug‘ mutafakkirlarimiz siymosi adabiyotimizda badiiy san‘at vositalaridan talmehda ishora qilinib, sharaflanadi. Talmeh san‘atida dastlab mashhur asarlar va uning qahramonlari, bayt va xalq maqollariga ishora qilingan. Undan so‘ng ifoda doirasi kengayib, muhim tarixiy voqealar, mashhur tarixiy siymolar bilan bog‘liq hodisalarga ishora qilish talmehning asosiy manbaiga aylanib

ketgan. Talmeh (arabcha – nazar solmoq, ishora qilmoq) – she’rda mashhur qissa, mashhur bayt, yoxud mashhur maqolga ishora qilish usuli[1, B. 397].

Shoir ijodi juda serqirra bo‘lib, unda dunyo tuzilishi, inson hayoti qadriyatlari, inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlik chuqur ifodalangan. Shoir she‘rlari xalq maqollari, matallari, xalq qo‘shiqlariga aylangan. Uning ijodi bir necha asrlar davomida sharq san‘ati va falsafiy g‘oyalari rivoji uchun namuna bo‘lib kelmoqda.

Talmeh she’riy san‘ati mumtoz adabiyotimizda ham, hozirgi zamon she’riyatimiz namoyandalari ijodida ham keng qo‘llanilgan ma’naviy san‘at hisoblanadi. Maxtumquli Firog‘iyning ijodida talmeh san‘atini quyidagi tasnifi kuzatiladi:

- 1) Payg‘ambarlar obrazlari;
- 2) U hazrat (s.a.v.) va u zotning oila a‘zolari;
- 3) Sahobaiy ikromlar, Din, tasavvuf, avliyo obrazlari;
- 4) Tarixiy siymolar obrazi;

Maxtumquli Firog‘iyning quyidagi she’riy parchalarda talmeh sanatidan foydalanish mahorati yorqin namoyon bo‘ladi.

ODAM HAVVOSIDAN AYRILMADIMI?!

Nurindan yaratdi ikki azizni,
Bug‘doy yeb, Behishtdan ayrilmadimi?
Uch yuz yil axtarib, sargardon bo‘lib,
Odam Havvosidan ayrilmadimi?
Odam Ato haj ayladi bosh bilan,
Yuzin yuvdi ko‘zdan oqqan yosh bilan,
Qobil urdi ul **Hobilni** tosh bilan,
Ini og‘osidan ayrilmadimi?
Vo-vaylo, yer yuzi kufirda bo‘ldi,
Nuhning azob suvi jahonga to‘ldi,
Musulmon bo‘lganlar kemaga mindi,
Nuh ham o‘z o‘g‘lidan ayrilmadimi?
Payg‘ambar, podishoh, xalifa bo‘lib,
Qo‘liga muhr olib, nasihat qilib,
Bir kuni ko‘ngliga manmanlik kelib,
Dovud qirq o‘g‘lidan ayrilmadimi?
Dovud o‘tdi, farzandiga yer qoldi,
Xudoyimdan unga bir uzuk keldi,
Nurdan bo‘lgan ul uzukni dev oldi,

Sulaymon taxtidan ayrilmadimi?
Haqing O‘zi bilan so‘zlashgan **Muso**,
Ul vaqtda yo‘q edi uningdek raso,
Bibi Maryam o‘g‘li – hazrati **Iyso**,
Qochib, kofirlardan ayrilmadimi?
Ibrohim Payg‘ambar dunyoga keldi,
Orzu-armon bilan **Hojarni** oldi, Ko‘p o‘t yoqib,
Namrud ul o‘tga soldi, **Namrud** o‘z qizidan ayrilmadimi?
Ya‘qub yig‘lab, ojiz bo‘ldi ko‘zidan,
Hech foyda topmadi aytgan so‘zidan,
Orzuli yoridan, guldek yuzidan –
Yusuf Zulayxodan ayrilmadimi?
Chahoryor yosh to‘kib, ul **Payg‘ambardan**,
Shayxlar murididan, shohlar navkardan,
To‘ti hamrohidan, zanbur shakardan,
Bulbul gulistondan ayrilmadimi?
Maxtumquli, ta‘lim olgil ustodan,
Bu dunyoda har kim kechar bir otdan,
Layli Majnunidan, **Shirin Farhodan**,
Vomiq Uzrosidan ayrilmadimi? [4, B. 57]

SENDAN AVVAL KELIB, KO‘P JON KECHIBDIR

Nodon ko‘nglim, o‘lim uchun g‘am yema,
Sendan avval kelib, ko‘p jon kechibdir.
Yolg‘on dunyo poyon beribdir kimga,
Qancha yaxshi, qancha yomon kechibdir.
Qani **Odam Ato**, **Havvo** onosi,
Qani din bobomiz – **Xalilullohsi**,
Qani **Muso Kalim**, mo‘‘jiz asosi
Gohi ko‘prik, gohi ilon kechibdir.
Iskandar, Sulaymon shahanshoh bo‘ldi,
Xizmatinda dev-parilar yig‘ildi,
Ne g‘ulg‘ula ham devonlar qurildi,
Qancha shohu sohibqiron kechibdir.
Iyso kechdi, damdan jon kirib murda,

Agar ochsa **Yusuf** yuzindan parda,
Ko‘rgan behush bo‘lib yotar shul yerda,
Shunday husni mohitobon kechibdir.
Onhazrat – haq **Rasul** Me’rojga oshdi,
Osmonlar dar-badar eshigin ochdi,
"Qoba qavsayn" borib, Haqqa qovushdi,
Shul sarvari ikki jahon kechibdir.
Abu Bakr kechdi riyozat bilan,
Umar podshoh bo‘ldi adolat bilan,
Usmon kechdi **Qur’on** tilovat bilan,
Din qilichin chalib, Arslon kechibdir.
Hasan, Husayn – dinning anvori, mohi,
Qani **Fotima Zahro**, hurlarning shohi,
Qudrat bilan yoqqan nuri ilohiy,
Shunday mo‘‘jizalar chandon kechibdir.
Ko‘ring, ne jononlar ishqqa yetishdi,
Umrin zoe qilib, xorlik topishdi,
Oh urib, ayriliq dardindan kechdi,
Termula-termula, giryon kechibdir.
Ne go‘zallar kechdi, husni hur oliy,
Go‘yo o‘n to‘rt kunlik oydir misoli,
Ne oshiqlar o‘tdi – aftoda holi,
Ularning ishqida hayron kechibdir.
Ne o‘lkalar qoldi vayron bo‘lishib,
Elu xalqi zer-zabaron bo‘lishib,
Saylanma. Maxtumquli
Boyqushlar sayrashib, itlar hurishib,
Na sherlar qolibdir, jayron kechibdir.
Qani hiyla bilan mollar yiqqanlar,
Qani uylar to‘la siym bilan zarlar,
Qani sandiq, huqqa, la’lu gavharlar,
Barin solib, oshkor, nihon kechibdir.
Ne yaxshilar kechib, suhbatlar tutdi,
Ne davronlar kelib, xush bo‘lib o‘tdi,
Umring o‘tdi, yoshing yetdi, hol ketdi,

Maxtumquli, sendan davron kechibdir.[2.B.133]

Maxtumquli Firog‘iy Turkman adabiyotining atoqli namoyandalaridan biridir. Maxtumquli ijodida ko‘rinib turibdiki, o‘z she‘rlari bilan insonlarni odob-axloq, vatanparvarlik, insonparvarlik, ilm va xayr-saxovatga, iymon to‘g‘rilikka, birlikka e‘tibor qaratishga chorlaydi. Xiva va Buxoro madrasalarida o‘qigan; irfon va tasavvuf bilan qiziqib naqshbandiya tariqatiga kirgan. Firog‘iy turkiy, forsiy va arab tillarini yaxshi bilgan va Qur‘on va hadisda ham mohir va iqtidorli olim bo‘lgan. Firog‘iyga fors va arab adabiyoti ayniqsa tasavvuf yo‘nalishidagi adabiyotlar katta ta‘sir ko‘rsatgan. Bu masala ilmiy sohalarda turkman xalqlari orasida fors va arab adabiyoti kitoblarining keng tarqalganligi, shuningdek, tasavvuf she‘riyatiga shaxsiy va doimiy qiziqish bilan bog‘liq. Bu samaradorlik diniy ta‘lim va tarbiya sohasida alohida o‘rin tutgan – ushbu maqolada diniy leksemalar va tasavvufga oid va islomiy so‘zlarning qo‘llanilishi eng yuqori darajaga egaligini shoirni she‘rlarida misol bilan ko‘rsatib o‘tamiz.

Maxtumquli Firog‘iy shoir Davlatmamat – Ozodiy oilasida tug‘ildi. Ozodiyning kutubxonasida Alisher Navoiy, Nizomiy, Firdavsiy, Sa‘diy kabi shoirlarning devonlari, Al –Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi allomalarning risolalari mavjud edi. Adabiyotshunos olimlarning xabar berishlaricha, bu kutubxonada falsafa, tibbiyot, riyoziyot va ilmi – nujumga oid kitoblar ham anchagina bo‘lgan. Shoir ana shu kitoblarni mutolaa qiladi, hayot sirlarini o‘rganadi. Keyinchalik u Xivadagi Sherg‘ozixon madrasasida, Buxoro va Andijon madrasalarida tahsil oladi.

Maxtumquli Firog‘iy 18-asrda yashab, turkman mumtoz adabiyotini takomillashtirishga katta hissa qo‘shgan, turkman adabiy tilini rivojlantirishda ulkan ishlar qilgan shoirdir. U turkiy xalqlar folklori va adabiyotini chuqur o‘rganadi, Nizomiy, **Fuzuliy, Alisher Navoiy, Firdavsiy ijodidan bahramand bo‘ladi. Shoir buyuk tasavvuf allomalari Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy singari ulug‘ zotlarni juda ko‘p martalab she‘rlarida tilga oladi. Bashariyat farzandlarini doimo mehr oqibatli, do‘st –birodar bo‘lib yashashga da‘vat etadi.**

Maxtumquli she‘riyatida o‘tmishdagi fors madaniyati o‘zining islomiy komilligi bilan namoyon bo‘ldi. Firdavsiy, Sa‘diy, Hofiz, Xoqoniy, Nizomiy, Mavluyiy, Sanoiy, Iroqiy kabi buyuk shoirlar uning she‘riyatida aniq asosga ega bo‘lib, u islomning buyuk mutasavviflari va forsiy zabon olimlar asarlari bilan yaqindan tanishib va ularni asarlarini o‘rganib bahramand bo‘lgan.

Firog‘iyning sherlarida sevgi, vatan va hayoti masalalardan tashqari imon, namoz, zakot, haj, oxirat, Ollohdan qo‘rqish, vafo va yuzlab mavzular o‘rin olgan.

Shuningdek Birinchi she'r "Maxtumquli Devonida" (Rabim Jalil) deb nomlangan. Shundan so'ng Payg'ambarimizni maqtov (Hamd) bo'lgan. Bu esa turkman adabiyotining eng yaxshi va eng go'zal misralaridan biri hisoblangan kuchli va ajoyib (G'org'ach Rasul) nomi bilan mashur she'r.

Dushdi bir xushliq jahon nusrating g'org'ach **Rasul**,
Sarnigun bo'ldi sanamlar lamta'ting g'org'ach **Rasul**.

Payg'ambar – Oy nuri, ismi payg'ambarlar ro'yxatida bosh sahifasida yozilgan va uning bayrog'i har doim yalpirab turgan. Uning maqomi yetti osmondan ham balanddir deb yozadi:

Nuri mahvash quyosh qutlig' habibim,
Oding sardaftarda lavhada balli.
Yetti osmon to'qqiz aflok ustunda,
Bashar Rasulinda ziyoda balli.

Ey Payg'ambar, sen oyning tojisan, ko'z nurisan, sen osmonda farishtasan, sen esa yerda insonsan, sen yerning hukmdorisan, maqomimning jannat ustuni Lavhi mahfuzda ma'lum.

Mohilarning toji san ko'zlar chirog'i
Ko'kda **malak** yerda bashari rogi.

Maxtumquli Firog'iy Payg'ambarimiz (s.a.v.) va u zotning oilalariga bo'lgan muhabbatini so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Shu boisdan ham u ko'pchilik she'rlarida bu qadrdonlar nomini katta muhabbat bilan tilga oladi.

Yuz yigirma to'rt ming yetti yuz **Payg'ambari**,
Uch ming o'n uch mursalu, ham alar – toji sari,
Yuz yigirma to'rt ming durdonaning bosh gavhari,
Ummatining shofi'i, Maxtumqulining manzari,
Ul Muhammad Ahmadi Muxtori ko'rdim – shundadir.[2, B. 87]

Xulosa

Maxtumquli she'rlarida payg'ambarlar, sahobalar va tarixiy shaxslarga munosib **talmeh** san'ati ziynatli tasvir vositasi sifatida eng faol va shoir badiiy mahoratini ko'rsatuvchi badiiy san'at sifatida muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, Payg'ambarimiz (s.a.v.) va u zotning oila a'zolari, sahobaiy ikromlarni sevish katta baxtdir. Maxtumquli Firog'iy ularni qalbi bilan sevgan, ular haqida adadiy asarlar yaratgan. Uning she'rlarida milliy ruh, mardlik, vatanparvarlik, or-nomus, poklik, tabiatni sevish, kattalarga hurmat, sadoqat, mehr-oqibat va boshqa fazilatlar ko'p. Vatanga bo'lgan buyuk muhabbat, xalq

gʻururi, sogʻlom millatparvarlik ruhini oʻzida mujassam etgan bu bebaho sheʼrlar qalblar chirogʻidir. Uning falsafiy qarashlarini sheʼrlarida zoʻr badiiylik bilan ifodalashi har bir oʻquvchiga yanada taʼsirchanroq boʻladi. Ana shunday boy maʼnoli sheʼrlar esa oʻquvchi qalbiga yoʻl oladi. Shoirning asarlari jahon tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilmoqda. Maxtumduli sheʼrlari dunyoning bir qancha tillariga tarjima qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон. – Б. 397.
2. Mirzo, Kenjabek. Maxtumduli saylanma 2007- yili, – B.163
3. Farogʻi, Maxtumduli. Kobul devoni. – Kobul: Afgʻoniston. – B.
4. Guzdaiy Devoni Maxtumduli, Farogʻiy. Tehran, Iron 2014-yil, Al-hoda Publishing Group. – B. 528.
5. Nadim, Muhammad Humayun. "Shimoliy afgʻoniston oʻzbeklari etnografik leksikasining tarixiy-etimologik xususiyatlari." oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences 1.2 (2021): 22-29.